

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто феномен соціальних змін з позиції різних галузей наукового пізнання та з'ясовано специфіку вивчення даного феномену у психології. Проаналізовано психологічні ознаки та адаптогенні властивості ситуації невизначеності, особливу увагу приділено ролі суб'єктного потенціалу особистості у період суспільних трансформацій.

Ключові слова: соціальні зміни, ситуація невизначеності, психологічні ознаки ситуації невизначеності, суб'єктний потенціал особистості.

Постановка проблеми Однією з істотних особливостей сучасного світу є процес соціальних змін. Особливої актуальності вивчення соціальних змін набуває у нашій країні, в ситуації надзвичайно складного суперечливого та затяжного переходу до ринкової економіки та демократії. У зв'язку із трансформаціями більшості соціальних стосунків у сучасному українському суспільстві для всіх груп населення, у всіх його структурах, від мікросоціальних до макросоціальних, спостерігається високоадаптогенна психологічна ситуація, сутність якої полягає в необхідності здійснення людиною вибору соціальних орієнтирів та лінії поведінки у змінених умовах життєдіяльності. Тому достатньо гостро постає питання про необхідність дослідження особливостей соціальних змін та знаходження шляхів надання психологічної допомоги реальним суб'єктам суспільних процесів.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить, що проблема вивчення особливостей змін, які відбуваються в суспільстві й адаптації до них соціальних груп та окремих індивідів є однією з найактуальніших проблем вітчизняної науки, різних її галузей: філософії, соціології, економіки, соціальної та організаційної психології.

Особлива увага сучасних суспільствознавців зосереджується на з'ясуванні параметрів оптимальної інтеграції внутрішнього світу особистості, яка перебуває в нестабільному соціальному просторі у взаємозв'язку із потребою в ефективній адаптації до змін соціального середовища та потребою в самореалізації якомога більшої кількості членів суспільства.

Результати теоретичного аналізу проблеми В класичній філософії панувала думка, що соціальні зміни – це сенс історії, мета історичного розвитку людства, які призводять до прогресу та розвитку цивілізації (Г. Гегель, Л. Фейєрбах, І. Франко), але були також і припущення, що суспільні зміни врешті призводять до занепаду людської цивілізації та культури (А. Шопенгауер, О. Шпенглер).

Для сучасних філософських підходів до розуміння сутності соціальних змін характерною є відмова від доктрини лінійного прогресу суспільства та заміна її теоріями циклічного розвитку, в яких наголошується на своєрідності проходження окремими народами різних стадій поступального руху (Т. Парсонс, А. Тойнбі). Еволюція суспільства розглядається в них як своєрідний, замкнутий, повторювальний цикл підйому, розквіту й занепаду. Висловлюються різні точки зору щодо чинників або рушійних сил, які призводять до суспільних змін. Зокрема, обґрунтовується теза про те, що економіка не є найголовнішим чинником змін суспільства, "зіткнення нових цінностей та технологій, нових геополітичних відносин та наукових ідей викликає гігантську хвилю змін, яка сьогодні накопчується на наше життя. У загальному філософському розумінні трансформація – це результат або процес зміни форми, виду або характеру певної системи; "переходу від того, чого вже нема до того, чого ще нема, але що повинно або може бути" [2].

У соціології під соціальною зміною розуміється перехід соціального об'єкта з одного стану в інший, зміна суспільно-економічної формації, істотна модифікація соціальної організації суспільства, його інститутів і соціальної структури, зміна встановлених соціальних зв'язків та поведінки, оновлення і зростання різноманіття інституційних форм [3].

Соціальні зміни – категорія, яка в соціології найчастіше використовується для характеристики ситуації певного "відходження" від норми в суспільному розвитку, що досить часто призводить до зміщення та дезорганізації, незвичного положення справ у раніше впорядкованому соціальному світі.

Аналіз концептуалізації змін у соціологічних теоріях виявляє три типи домінуючих парадигм. У 19 столітті панувала парадигма прогресу, коли соціальні зміни ідеалізувались і сприймались як безперечно позитивні, такі, що сприяють прогресу. В середині 20 століття відбувається руйнування ідеї прогресу, домінуючою стала парадигма кризи. Наприкінці 20 століття виникла нова парадигма – парадигма травми, коли дослідники звернули увагу на зворотний бік соціальних змін – біль та страждання, якими вони супроводжується. Більшість сучасних соціологічних теорій розглядають соціальні трансформації в руслі даної парадигми, як тривалі, неочікувані, дещо невизначені та такі, що мають непередбачуваний фінал, процеси [8]. Найбільш глибокі соціальні зміни завжди торкаються основи соціального порядку – сфери базових цінностей, правил, центральних очікувань, тобто

охоплюють тканину людської культури – певну символіку, інтерпретації, сприйняття, тлумачення соціального дійства. Потенційно травматичною соціальною зміною стає, коли контекст людського життя та соціальних дій "втрачає свою гомогенність, узгодженість та стабільність, перетворюючись на інший, навіть протилежний тому, що був раніше, культурний комплекс, призводячи до роздвоєння, розколу, суперечливості, конфлікту всередині культури, які охоплюють її ключові компоненти – цінності, вірування, норми суспільства" [8]. На думку дослідників, виникає ситуація, схожа з тією, що розглядається в етнопсихології як ситуація "культурного шоку", коли людина потрапляє в нове соціокультурне середовище. Суть культурного шоку – конфлікт старих норм та орієнтацій, притаманних індивіду як представнику того суспільства, яке він залишив, та нових, що презентують те суспільство, в якому він опинився. У літературі, присвяченій проблемам транзитивного суспільства, звертається увага на те, що істотні культурні зрушення надають соціальним змінам глибокого внутрішнього, особистісного характеру. У соціологічних дослідженнях показано, що соціальні зміни породжують так звану "кризову свідомість", яка характеризується такими ознаками як занепокоєння, тривожність, страх, невпевненість у завтрашньому дні, явно й неявно виявлене песимістичне сприйняття дійсності.

Нині дослідження проблеми соціально-економічних змін суспільства є актуальним не лише в філософії та соціології але й в різних галузях психології. Специфіка розгляду соціальних змін в психології полягає в аналізі психологічних аспектів змін, відображення цих процесів у свідомості індивідів та їхній поведінці. Психологічні дослідження охоплюють такі аспекти проблеми, як соціально-психологічний стан суспільства, суб'єктивне економічне та психологічне благополуччя його громадян, перетворення соціальної ідентичності, потенційні можливості розвитку особистості в умовах суспільних трансформацій.

Проблематика соціально-економічних змін активно розробляється в рамках сучасної організаційної психології, де, зокрема, робляться спроби виявити психологічну сутність соціально-економічних змін, чинники та наслідки до яких вони призводять. Розглядаючи зміни в зовнішньому середовищі як реальність сучасного соціально-економічного життя та аналізуючи психологічні аспекти змін в освітніх організаціях, вітчизняна дослідниця Л. Карамушка виокремлює наступні психологічні особливості відображення змін у свідомості суб'єктів освітнього процесу [4]:

- а) ціннісно-мотиваційний аспект, як зміну цінностей та мотивів діяльності людей;
- б) когнітивний аспект – осмислення нових підходів, виникнення нових уявлень, бачення нового;
- в) поведінковий аспект – здійснення певних дій перетворень;
- г) емоційний аспект – виникнення нових емоцій, зокрема стресу змін.

Сучасний соціально-психологічний підхід до проблематики соціальних змін враховує особливості сприйняття та відображення змін у свідомості як окремих індивідів, так і соціальних груп та акцентує увагу на необхідності надання їм допомоги у подоланні складних життєвих та професійних ситуацій, пов'язаних із суспільними трансформаціями. Результати психологічних досліджень свідчать, що зміни в соціальній, економічній, політичній та інших сферах життя суспільства опосередковано впливають на психологічний стан людини, деякою мірою змінюючи її особистість. Вони фіксують нове, що відбувається з сучасною людиною у зв'язку з різноманітними змінами. При цьому увага звертається переважно на негативні наслідки соціальних змін.

Зміни, що відбувається в суспільстві, в різний спосіб впливають на психологічний стан його громадян:

- безпосередньо, коли людина стає жертвою реформ, дефолту, криміналу тощо, що впливає на її психологічний стан прямим безпосереднім, "матеріальним" чином;
- опосередковано – коли суспільні зміни безпосередньо не зачіпають, але несправедливість та свавілля, що панує у суспільстві, викликає гострий психологічний дискомфорт;
- через очікування, коли людина може і не стати жертвою соціальних колізій (не втратити грошей у банку, не постраждати від криміналу тощо), але постійно живе в умовах високої вірогідності негативних подій. Відомо, що стресові реакції можуть запускатись не лише реальними подіями, але й подіями вірогідними, тобто тими, які не діють у даний момент, але їхнє виникнення прогнозується суб'єктом [6].

Загальноживаною для сучасних дослідників є теза про те, що в суб'єктивному сприйнятті індивідів соціальні зміни, у ході яких відбувається перетворення старих та створення нових соціальних структур та трансформація суспільних ідеалів та цінностей, постають як ситуація соціальної невизначеності. Вона фруструє людину з її глибинним прагненням до стабільності та впевненості в завтрашньому дні, хоча і не містить в своїй основі будь-яких надзвичайних, несподіваних особистісних потрясінь. Поширеною є також теза про те, що дана соціальна ситуація породжує підвищені вимоги до формування нових моделей соціальної поведінки й конструювання персональної системи цінностей та ідентифікацій.

Наразі короткого аналізу потребують особливості поведінки людини в ситуації невизначеності. Ключовим питанням тут є саме визначення ситуації невизначеності.

У більшості випадків провідною ознакою наявності такої ситуації (у даному випадку не має значення, чи йдеться про об'єктивні параметри ситуації невизначеності, чи про її суб'єктивне сприйняття

як такої) є інформаційна ознака: недостатність, суперечливість або нечіткість інформації (наприклад, концепція вірогіднісного функціоналізму Е. Брунsvіка).

У ряді випадків у центрі уваги дослідників опиняються й інші ознаки ситуації невизначеності. Більшість загальнопсихологічних підходів такими ознаками вважає не стільки недостатність інформації, скільки несумісність двох або декількох когніцій, а також неузгодженість когніцій та поведінки. У соціальній психології даний підхід концептуалізовано практично у всіх когнітивіських теоріях (когнітивного дисонансу Л. Фестингера, комунікативних актів Т. Ньюкома та ін.).

У низці інженерно-психологічних робіт під невизначеністю ситуації розуміється, передусім, неможливість (переважно об'єктивна) контролю з боку суб'єкта дії. У працях, виконаних в руслі організаційної психології, як правило, поняття невизначеності взаємоперетинається з поняттям ступеню ризику при прийнятті рішень. Тим самим невизначеність ситуації постає як численність можливих результатів, а остання об'єктивно підвищує ступінь ризику рішень, які приймаються [6].

Проблема невизначеності знайшла своє відображення в культурологічному аспекті. Відомо, що невизначеність оцінюється як провідна особливість епохи постмодерну. "Неукоріненність у бутті" М. Хайдеггера, "спонтанність повсякденності" Б. Вальденфельса, "буття-між" С. Кьркегора відображують пафос проблеми людини в сучасному світі – вказують на її незавершеність, фактичну відсутність орієнтації на фіксовані рольові моделі та абсолютизацію свободи вибору.

У кроскультурних дослідженнях ставлення до невизначеності є одним із вимірів, що використовується для класифікації культур. Згідно з класифікацією Г. Хофстеда [8], даний конструкт відображає ставлення людей до невідомого майбутнього. У суспільствах із сильним неприйняттям невизначеності та надмірним прагненням до передбачуваності майбутнього в умовах біфуркацій у населення спостерігається високий рівень емоційності, особистісної тривожності та агресивності.

Наслідки ситуації невизначеності для особистості аналізуються у психологічних дослідженнях на трьох взаємопов'язаних рівнях: на рівні когнітивних структур, емоційних переживань та на рівні поведінки.

Звертаючись до аналізу можливих когнітивних наслідків ситуації невизначеності в соціально-психологічному ракурсі, зазначимо, що саме вони є для неї найбільш традиційним предметом вивчення. Невизначеність ситуації безпосередньо пов'язана з таким параметром когнітивної оцінки ситуації як можливість прогнозу. Зі зростанням невизначеності ситуації зменшується ступінь прогнозованості і, як наслідок, стає неможливим планування своїх дій з подолання стресової події. Результатом когнітивного оцінювання є висновок про те, чи зможе суб'єкт впоратись із ситуацією, чи зможе він контролювати розвиток подій. Чим більш неоднозначна ситуація, тим менш вона сприймається як підконтрольна суб'єкту. Відсутність можливості або здатності передбачити розвиток подій призводить до неможливості здійснення ефективного подолання ситуації [5].

Отже, невизначеність ситуації для людини може бути наслідком як об'єктивно заданих параметрів ситуації (глибина та висока динаміка), так і її суб'єктивної інтерпретації, пов'язаної з особистісними особливостями людини, відсутністю досвіду або навичок у вирішенні життєвих проблем даного типу.

Емоційні переживання ситуації невизначеності, згідно позиціям, висловленим у більшості робіт, присвячених цьому питанню, відображаються у двох основних видах емоційних реакцій: по-перше, інтересі або зацікавленості, по-друге, страху, або тривозі. При цьому головну увагу дослідників зосереджено на негативному полюсі емоційних переживань. Зазвичай невизначеність ситуації призводить до відчуття безпорадності та збільшення стресових реакцій.

Поведінкові наслідки ситуації невизначеності, як правило, розглядаються у тісному зв'язку з поняттями активності та компетентності, а також з факторами її збереження за даних умов. Згідно з С. Рубінштейном, кінцевий ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об'єкта. Це означає, що будь-яка зовнішня невизначеність неминуче призводить до активації суб'єкта, прагнення знайти "точку опори" в самому собі. Таким чином, зовнішня детермінація змінюється на самодетермінацію, смисл якої полягає в підкреслюванні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, не лише підкорення зовнішньому. Даний підхід послідовно розвиває в своїх роботах К. Абульханова, для якої центральним моментом активності в ситуації невизначеності є самодетермінація, як усвідомлене прагнення зайняти певну соціальну позицію [1].

У роботах вітчизняних вчених підкреслюється особливе значення суб'єктного потенціалу особистості в період суспільних трансформацій [2; 3; 4; 5 та ін.]. У них показано, що суспільні рушійні сили перемістились останнім часом на особистісний та соціально-психологічний рівень діяльності, свідомості та поведінки реальних людей, як суб'єктів.

Труднощі життя неоднозначно впливають на внутрішній світ людини та її поведінку. Від масштабу особистості, міри її суб'єктності залежить, чи зможе вона вийти за межі заданої ситуації, стати над нею та оволодіти нею.

Висновки та перспективи дослідження. Проведений аналіз уможливило виокремлення наступних найбільш виразних психологічних особливостей сприйняття ситуації соціальних змін:

– недостатність, суперечливість або нечіткість інформації відносно того, що відбувається, наслідком якої є слабка прогнозованість подій;

– усвідомлення неможливості контролю з боку суб'єкта;
 – переживання її як ситуації щоденних стресів, при відсутності будь-яких надзвичайних особистісних потрясінь та прояв її негативних впливів у вигляді накопичених або відстрочених ефектів;
 – охоплення ключових складових культури, що потребує морально-ціннісного самовизначення особистості шляхом осмислення та перегляду цінностей, поглядів, ідеалів, норм особистої моралі та поведінки.

Для подальшого розкриття окресленої проблеми важливим є аналіз психологічних характеристик сприйняття соціальних змін та виявлення взаємозв'язку між різними її аспектами.

Використані джерела

1. Абульханова К.А. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений / К.А. Абульханова, М. И. Воловикова // Психологический журнал. – 2007. – № 5. – С. 5-14.
2. Бондаренко О.М. Соціальна адаптація особистості в умовах пострадянського суспільства: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / О. М. Бондаренко. – К., 2004. – 20 с.
3. Злобіна О.Г. Особистість, як суб'єкт соціальних змін: автореф. ... д-ра соціол. наук : 22.00.03 / О. Г. Злобіна. – К.: НАН України Ін-т соціології, 2004. – 32 с.
4. Карамушка Л. М. Психологічні основи введення змін в освітніх організаціях / Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К., 2005. – Т. 1, ч. 16. – С. 43–49.
5. Ложкін Г.В. Технологія активізації ресурсних можливостей когнітивної сфери особистості в умовах суспільних змін / Г.В. Ложкін, А.Б. Колосов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – Вип. 59, т. 2. – С. 23–27. – (Серія: Психологічні науки).
6. Ющенко І.М. Особливості адаптації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів до соціальних змін: дис. ... канд. психол. наук 19.00.05 / Ющенко Ірина Миколаївна. – Чернігів, 2012. – 270 с.
7. Sztoplka P. The Sociology of Social Change. – Oxford and Cambridge: Blackwell, 1993.
8. Hofstede G.T. Cultural Dimensions / Geert Hofstede // <http://www.geert-hofstede.com/>

Yushchenko I.M.

SOCIAL CHANGES AS SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The modern psychological situation, the essence of which is the human need for social choice goals and strategies of behavior in the changed conditions of life is examined in the article

The literature on the problem of social changes in various scientific fields: philosophy, sociology, social and organizational psychology is analyzed.

The specifics of the study of social change in psychology is considered, the results of psychological research that focuses on the subjective perception of individuals as social situation of uncertainty are shown. Different approaches to the situation of uncertainty are presented and the implications of uncertainty for the individual are described.

The features of the perception of uncertainty are analyzed on three interrelated levels: at the level of cognitive structures, emotional experiences and level of behavior.

Psychological signs and adaptogenic properties of uncertainty are distinguished. It is emphasized that uncertainty is a consequence not only to objectively defined parameters of the situation, but subjective interpretation that is related to personal characteristics of people, their experience and skills of solving life's problems.

The psychological effects of uncertainty linked with the concepts of activity, competence and factors of conservation in conditions of social instability are considered.

Particular attention is paid to the role of subjective capacity during social transformations period. The role and importance of the self-determination is revealed as internal way to constitute oneself in a moment of uncertainty and also as lucid strong desire of the individual to take a social position and select its social indicators, courses of behavior in the changed conditions of life.

Key words: social changes, situation of uncertainty, psychological signs of uncertainty, subjective individual potential.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2015 року